

HİPOTETİK BİR BAKIŞLA AKDENİZ'DE ÇİPURA ÇİPURA AKDENİZLİ MİDİR?

Ahmet UHRİ*

Makale Geliř Tarihi: Aralık 2022

Makale Kabul Tarihi: Aralık 2022

Öz

Akdeniz'in hem bir uygarlık denizi hem de göçlerle değişip dönüşen bir ölü diller ve uygarlıklar denizi olmasının altında yatanlar aslında tek bir neden etrafında toplanabilir ki o neden de iklim ve coğrafyadır. İnsanları isyana sürükleyen ve göç ettiren iklimsel dönüşümlerin kısa ya da uzun vadede diğer canlıları da etkilediği unutulmamalıdır. Örneğin İzmir Körfezi'nde çocukluğumda yakalanan trança, sinarit ve benzeri balıklar körfez kirliliğinden etkilenecek yok oldular. Ancak soyları tükenmedi daha temiz denizlere göçtüler. Aynı şekilde iklimsel dönüşümlerde deniz suyu sıcaklığının da değişmesi mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Akdeniz, İzmir, Çipura, Deniz, Körfez.

Sea Bream in the Mediterranean With A Hypothetical Perspective

Is Sea Bream from the Mediterranean?

Abstract

What lies behind the fact that the Mediterranean is both a sea of civilizations and a sea of dead languages and civilizations that change and transform with migrations can actually be gathered around a single reason, which is climate and geography. It should not be forgotten that the climatic transformations that lead people to rebellion and migrate also affect other living things in the short or long term. For example, fish caught in the Izmir Bay during my childhood, such as tranche, dengue and similar fish were destroyed by the pollution of the gulf. However, they did not become extinct, they migrated to cleaner seas. Likewise, it is possible for the sea water temperature to change in climatic transformations.

Key Words: Mediterranean, Izmir, Sea Bream, Sea, Gulf.

GİRİŞ

Başlıktaki soru aslında sadece İzmir ve Ege Denizi ölçekli olarak da sorulabilirdi. Ancak aşağıda değinileceği gibi daha geniş bir coğrafyayı dikkate alarak "Çipura Akdenizli midir?" sorusu tercih edildi. Zira bugün Akdeniz mutfağının vazgeçilmez lezzetlerinden olan çipura sanki Akdeniz'e

---

* Doç. Dr., Emekli Öğretim Üyesi. uhri35@hotmail.com. ORCID ID: 0000-0002-7099-1132

mülteci olarak gelmiş, göçmen bir balık. Aşağıda sıralayacağım bazı kanıtlar bu balığın Akdenizli olmadığını akla getirmekte ve hipotetik olarak bununla ilgili öneriyi de bu çalışma içinde okuyacaksınız.

Öncelikle çipurayı tanıtarak başlayayım. *Sparidae* ailesinden *Sparus aurata* bilimsel adıyla vaftiz edilmiş bu balık ait olduğu ailenin trança, sinarit ve mercanla beraber belki de ticari değeri en yüksek üyesidir. Ailenin adı olan *Sparidae* İngilizcedeki mızrak sözcüğünün de kökeninde bulunan Prot-Germanic *sperō yani mızrak sözcüğünden gelir ki bunun nedeni bu ailedeki balıkların önden görünüşünün mızrak biçimli olmasındandır. Ailenin trança, sinarit ve mercan gibi üyelerine nazaran ekonomik değeri daha az olan üyeleri ise yine aynı kökten türeme isimlerle isparoz, sipari, isparit, ispari, izmarit vs. olarak adlandırılır ki Türkçe aile adı da zaten *İzmaritgiller*dir. Çipura adı da yine aynı kökten bozularak Türkçeye geçmiştir. İngilizce adı olan *gilthead seabream* ise altın başlı çipura anlamına gelir ki bu isimde Latince adında geçen ve yine altın anlamına gelen *aurata* sözcüğünü açıklar¹. Orijinal deniz çipuralarının en önemli özelliği baş kısmında iki gözünün arasında bulunan altın renkli bölgedir. Bunun yanı sıra deniz çipuralarının bir diğer niteliği de üst kuyruğunun alt kuyruğundan uzun olması ve bu sayede daha hızlı hareket edebilmeleridir. Günümüzde çiftliklerde yetiştirilen çipuralarda bu iki nitelik görülmez ve orijinal deniz çipurası ile çiftlik çipurasını ayırt edebilmenin en iyi yolu bu iki niteliğe bakmaktır. Çipuraya denizde daha hızlı hareket niteliği kazandırabilecek kuyruk uzunlukları farkı çiftlik çipuralarında görülmez ki bu da evrimsel süreçlerin nasıl işlediğinin iyi bir örneğidir. Bu kadar açıklama yaparak balığın fiziksel nitelikleri üzerinde çokça durmamın nedeni tarihsel süreç içinde orijinal deniz çipurasının belki de Akdeniz'e göçle gelen ve eski çağlarda burada bulunmayan bir balık olduğu yolundaki tahminimdir. Elbette yanılıyor olabilirim ama aşağıda okuyacaklarınız bu önerimle ilgilidir.

Kısacası burada bir hipotez ileri sürmekteyim. Bir diğer deyişle hipotez sözcüğünün barındırdığı *hypo-* yani altta, aşağıda, yeterli değil ve *+thesis* ki bir şeyi ortaya koyma anlamlarındaki iki sözcüğün yarattığı kavramdan yola çıkmaktayım. Bu nedenle çipurayı ve çipura üzerine yazacaklarımın geri kalanını, bu kavramı daha iyi açıklayacak bir *test case* olarak düşünebilirsiniz. Sonuç olarak çipura üzerine yazdıklarımla hipotez kavramını açıklamak üzerine bir deneme yapmaya çalıştığım bile söylenebilir. Bugün varsayım ya da eskiden faraziye denilen hipotez

---

¹ Gledhill 2012, 490.

kavramı ile çipura arasında da bu sayede bir ilişki kurarak belki de postmodernizme göz kırpmaktayım. Elbette bunu ihtiyatla yapıyorum. Zira çipuranın tarihin en azından bir döneminde Akdeniz'de olmaması bu hipotezi öne sürmeme neden olurken bu hipotezin sınanabilir olabileceği ve bu sınanma sonucunda sınıf atlayarak teoriye hatta daha ötesine dönüşebileceği gibi, yanlış bir varsayım olarak algılanması da mümkün.

İlginç bir olgu olarak sadece İzmir ve çevresine değil bütün Doğu Akdeniz kültürleri incelendiğinde bugün mutfaklarda çokça bulunan çipura en azından Yunan ve Roma dünyasında tanınmıyor olabilir. Özellikle Roma döneminden kalan deniz ve deniz canlıları konulu mozaiklere bakıldığında tekir, barbunya, yılanbalığı, müren, orkinos, kefal, levrek, mercan, ahtapot, karides, kalamar gibi bugün de Doğu Akdeniz'de ve İzmir Körfezi ile çevresinde bulunan balıklar içinde çipura hiç betimlenmemiştir. Bu olgu incelenmeye değerdir ve *Lesepsiyen* türler içinde yer almayan bu balığın o dönemde betimlenmemiş olması sanki çok sonraki bir tarihte bu sulara geldiğini gösterir.

Burada hemen *Lesepsiyen* türlere değinmek gerek zira özellikle küresel ısınmayla beraber bu türlerin sayısı giderek artmakta. Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki ticaret yollarını kısaltmak amacıyla 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı, biyo-ekolojik özellikler bakımından bazı benzerlikler gösteren Kızıldeniz ile Doğu Akdeniz arasındaki coğrafi engeli kaldırmış ve böylece çoğunlukla Kızıldeniz'den Akdeniz'e, nadiren de ters yönde bir göç başlamış durumdadır. Kızıldeniz'den Akdeniz'e geçen bu türler, 1971 yılında Francis Dov Por tarafından, kanalın yapımında büyük çaba harcayan Fransız diplomat ve mühendis Ferdinand de Lesseps'e ithafen, *Lesepsiyen* türler olarak isimlendirilmiştir². Görüldüğü gibi oldukça geç bir tarihte gerçekleşen bu göçlerden önce Akdeniz ve Ege kıyılarında yaşayan balık türleri arasında bugün olan bazı türler yoktur. Ancak çipura her ne kadar *Lesepsiyen* türler içinde sayılmasa da belki de Roma'dan çok sonra Ortaçağ'da buralara Atlas Okyanusu'ndan ulaşmış olabilir veya ben yanılıyor olabilirim. Zira ucu bucağı olmayan mozaik sanatının müzelerde sergilenen bazı önemli yapıtlarına bakarak bu sonuca ulaştığımı da eklemeyeyim. İncelediğim bazı mozaiklerde gördüğüm çipura benzeri balıklarsa sadece içine çipuranın da dâhil olduğu *Sparidae* ailesinden olan ve yukarıda adlarını andığım ispari, isparoz, lidaki gibi balıklar. Belki incelemediklerim ya da haberimin olmadığı mozaiklerde çipura bulunuyor olabilir. İleride böyle bir durumun ortaya çıkması

---

2 Por, 1971, 138.

olasılığına karşı eğer hata yaptıysam şimdiden özür dileyerek bir yardım çağrısında bulunuyorum. Eski Yunan ve Roma dünyasında özellikle de duvar resmi ve mozaiklerde çipuraya rastlayanlar bana ulaşıp yanıldığımı iletebilir mi? Bu sayede bir hipotez ya sınıf atlayacak ya da bilimsel çalışmalarda daha önce de yüzlercesinde görüldüğü gibi çöp tenekesini boylayacak.

Ayrıca tarihöncesi döneme ait Doğu Akdeniz ve Ege kıyılarında ya da kıyıya yakın yerleşimlerde yapılan kazılarda yine çipura olabilecek balık kılçıklarının bulunduğu bilgisini de paylaşmak isterim. Ancak bu kılçıklar/kemikler konuyla ilgili çeşitli yayınlarda sadece *Sparidae* ailesine ait balık kılçıkları/kemikleri olarak geçmekte ve doğrudan çipuradan söz edilmemektedir³. Bu ilginç bir durum oluşturmakta, zira eğer tarihöncesi dönemlerde bu balık Akdeniz ekosistemi içinde bulunuyorsa üç olasılık söz konusu. Bunlardan birincisi külliye yanıldığım gerçeğidir ki böyle bir olasılık elbette var. İkincisi yukarıda da değindiğim gibi kazılarda bulunanların çipura olmayıp aynı aileden başka balıklar olma olasılığı ki bu da mümkün. Üçüncüsü ve belki de en spekülatif olanı Yunan ve Roma dönemi öncesi yaşanan bazı küçük ekolojik değişiklikler nedeniyle balığın bir süreliğine bu topraklardan ya da daha doğru deyişle bu denizlerden yani kısacası Doğu Akdeniz coğrafyasından çekildiği ve sonrasında yeniden uygun ekolojik koşullar oluştuğunda geri geldiği. Unutulmaması gereken bir nokta olarak iklimsel değişimlerin, değişimin olduğu ekosistemdeki canlıları etkilediği gerçeğidir.

Günümüzde de birçok göç olgusunun ardında yatan en önemli nedenlerden olan iklimsel dönüşümler hem insanları hem de diğer canlıları etkilemekte. Örneğin Arap Baharı ve Suriye iç savaşının en önemli nedenlerinden biri aslında toplumsal dönüşüm ve özgürlük isteklerinden çok Güney ve Doğu Akdeniz'de yaklaşık dört yıl süren büyük kuraklık olabilir. Tarımsal üretimin düşmesi, açlık ve sefalet otoriter yönetimlerin baskılarıyla birleşince ortaya toplumsal başkaldırı ve ayaklanmaların çıktığını söylemek mümkündür. Elbette bu türden bir kuraklığın ardında da küresel ısınmanın yattığı rahatlıkla söylenebilir. Hatta bu makaleyi yazmaya çalıştığım 2022 yılının Kasım ayına kadar, yaşamakta olduğum Karaburun yarımadasına hiç yağmur yağmamış olmasının getirdiği kuraklığın etkisini de gözlerimle görmekteyim.

Akdeniz'in hem bir uygarlık denizi hem de göçlerle değişip dönüşen bir ölü diller ve uygarlıklar denizi olmasının altında yatanlar aslında tek bir

---

3 Sisma vd. 2018, Kamjan 2017, 50.

neden etrafında toplanabilir ki o neden de iklim ve coğrafyadır. İnsanları isyana sürükleyen ve göç ettiren iklimsel dönüşümlerin kısa ya da uzun vadede diğer canlıları da etkilediği unutulmamalıdır. Örneğin İzmir Körfezi'nde çocukluğumda yakalanan trança, sinit ve benzeri balıklar körfez kirliliğinden etkilenerek yok oldular. Ancak soyları tükenmedi daha temiz denizlere göçtüler. Aynı şekilde iklimsel dönüşümlerde deniz suyu sıcaklığının da değişmesi mümkündür. Ayrıca döngüsel bir olgu olarak yaklaşık her 1400 yılda bir görülen ve bilimsel literatürde Bond Döngüsü denilen küçük buzul çağları da deniz suyu sıcaklıklarını etkilemiş ve bu değişime dayanıksız türler ekolojik sistemi terk etmiş olabilir. Yine aynı şekilde Kızıldeniz'de yaşayan balon balığı ya da arslan balığının Güney Ege kıyılarına kadar yayılışı aynı olguyla açıklanabilir. Küresel ısınma ve bunun deniz suyu sıcaklığını etkilemesi bu balıkların kendileri için yeni bir ekolojik ortam olan Akdeniz'e göçleriyle sonuçlanmıştır. Aslında sonuçlanma demek yanlış zira bu göçler yeni başlamıştır ve insanların kendileri için uygun ortamı bulamamaları ve göçmeleri ile bu türlerin göçmenleşmesi arasında bir analogi kurulabilir.

İklimsel dönüşümler sadece insanları değil bütün doğayı etkiler. Dolayısıyla çipura için belki de aynı olgu bir dönemde etkili olmuş ve küçük buzul çağı veya benzer bir ekolojik değişim nedeniyle daha sıcak sulara göç etmiş olabilir. Peki, böyle bir değişim olduysa bunun ne zaman olduğu yolunda bir bilgi veya kanıt var mı diye araştırıldığında ortaya MÖ 1450 veya MÖ 1600 yıllarından Ege Denizi'nde görülen bir katastrof dikkat çekmekte. Santorini veya diğer adıyla Thera adasındaki volkan patlamasının iklimi oldukça uzun bir süre daha soğuk hale getirdiği bilinmektedir. Bu patlamanın yarattığı duman ve sisin güneş ışınlarının dünyaya ulaşmasını etkileyerek Doğu Akdeniz uygarlıklarını en azından iki ya da üç yüz yıl daha soğuk bir iklim içinde bıraktığı ve sonucunda büyük bir göç dalgasına ve yıkıma neden olduğu arkeolojik kayıtlardan bilinmektedir. Aynı olgunun bazı deniz ve kara canlılarını etkilemesi de olası. Dolayısıyla sadece çipura değil bazı diğer canlıların da uzunca bir süre ekosistemi terk ederek koşullar düzeldiğinde geri geldiği ileri sürülebilir. Elbette bu söylediklerim ya da yazdıklarımın kanıtları şimdilik yok ancak ileride yapılacak kazı ve arkeometrik araştırmalar bu göçleri kanıtlayabilir. Zaten bu nedenle yazının başlığında hipotetik bir bakış açısıyla konuya yaklaştığımı belirtmek istedim. Zira aslında anlatmak istediğim çipuranın Roma ya da Yunan'da Doğu Akdeniz'de bulunmaması değil bir hipotezin bu örnek üzerinden nasıl oluşturulabileceğini göstermekti. Elbette hipotez hatalı olabilir ve yukarıda da değindiğim gibi bundan öncesinde de

önerilmiş birçok hipotez gibi sınavı geçemeyebilir. Bu makaleyi yazma amacım da zaten bir hipotezin oluşturulması sırasında nasıl bir yol izlenebileceğini göstermektir. Dolayısıyla bu çalışma aslında arkeolojik olarak çipuranın varlığı ya da yokluğundan çok, sosyal bilimlerin felsefe, mantık ve belki biraz da sosyoloji grubuna yöneliktir. Bir diğer deyişle arkeolojik olarak bir hipotezin oluşturulmasının hangi yöntemlerle ve hangi verilerle olabileceğini göstermektir. Bu nedenle söz konusu dönemde çipuranın varlığından ya da yokluğundan çok bu örnek üzerinden üretilen kuramsal yaklaşımın nasıl yapılabileceğini göstermek istedim.

Bu kısa teorik açıklamadan sonra konuya dönecek olursak, sonuç olarak iklimsel değişim ister insan eliyle olsun isterse de doğada gerçekleşen bir katastrof sonucunda gerçekleşsin, sonuç o katastrofun gerçekleştiği yerlerde yaşayan canlılardan bu yeni koşullara uyum sağlayamayanların göç etmesi gibi bir sonuç ortaya çıkıyor olabilir. Günümüzde *Antroposen Çağ* nedeniyle gerçekleşen iklimsel dönüşümler yanında oldukça masum kaldığı düşünülebilecek bu küçük buzul çağları, çipura örneğinde görülebileceği gibi ekosistemi etkileme potansiyeline sahip olmakta ve sonucunda göç ve yıkım getirmektedir. Çipura'dan yola çıkıp önerdiğim bu hipoteze daha derin bir şekilde bakma olasılığı ve dolayısıyla kelimenin Aristotelesçi anlamıyla *theoria*'ya dönüşebilmesinin vereceği eksiksiz ve kendine yeter mutluluğu umarım birgün tadabilirim.

KAYNAKÇA

Gledhill 2012, D. Gledhill, *The Names of Plants*, Cambridge Univ. Press, UK-2002, 78-79; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Plant Names/Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology Vol. I-V*, CRC Press, USA, 490.

Kamjan 2017, S. Kamjan, *Exploring the Faunal Distribution Pattern in Late Neolithic Ulucak Höyük, Izmir, Turkey an Investigation on the Economic Organization of Domestic and Non-Domestic Units*, METU Departman of Settlement Archaeology Thesis, Ankara.

Por 1971, F. D. Por, "One Hundred Years of Suez Canal-A Century of Lessepsian Migration: Retrospect and Viewpoints", *Systematic Zoology* 20(2):138.

Sisma vd. 2018, V. G. Sisma-T. Tütken-I. Zohar-A. Pack-D. Sivan-O. Lernau-A. Gilboa-G. Bar-Oz, "Tooth Oxygen Isotopes Reveal Late Bronze Age Origin of Mediterranean Fish Aquaculture and Trade", *Nature/Scientific Reports* 8, 14086.